

Н.Н.ҚОДИРОВ

ТУРКИСТОН ЎЛКАСИДАГИ РУС
ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ ТАРИХИ
(1867-1917 йй.)

ТОШКЕНТ

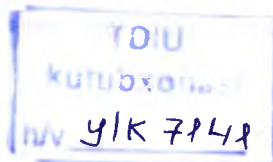
9с(с52)

К-53

Н.Н.КОДИРОВ

**ТУРКИСТОН ЎЛКАСИДАГИ РУС
ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ ТАРИХИ
(1867–1917 йй.)**

МОНОГРАФИЯ

ТОШКЕНТ – 2014

УЎК: 691.328.1
КБК 74.03+63.3 (5Ў)
Қ-53

Қ-53

Қодиров Н.Н. Туркистон ўлкасидаги рус таълим муассасалари тарихи (1867-1917 йй.). Монография. – Т.: «Fan va texnologiya», 2014, 172 бет.

ISBN 978–9943–4478–7–5

Мазкур монографияда Ватанимиз худудида XIX аср ўрталаридан XX аср бошларигача бўлган даврда таълим соҳасида мустамлакачи ҳокимият томонидан туб халқлар маданияти ва маънавиятини ўзгартириш мақсадида амалга оширган ишлари, яратилган рус таълим муассасалари фаолияти тарихий манбалар, архив ҳужжатлари асосида илмий таҳлил этилган.

Шунингдек, монографияда рус таълим муассасаларини анъанавий таълим муассасалари ва жаҳид мактаблари фаолияти билан таққослаш орқали уларни мохиятан фаолияти мақсади очиб берилган.

Мазкур монография Ватанимиз тарихига қизиқувчи барча китобхонлар учун мўлжалланган. Айниқса, монография материалларидан университет, институт ва ўрта махсус касб-хунар коллежларида Ватанимиз тарихининг мустамлака даврини ўқитишда қўлланилиши мумкин.

УЎК: 691.328.1
КБК 74.03+63.3 (5Ў)

Масъул муҳаррир:

Н.А.Абдурахимова – тарих фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

Ў.М.Мавлонов – тарих фанлари доктори;

Ф.Б.Очилдиев – тарих фанлари номзоди, доцент;

Х.Тўраев – тарих фанлари доктори, профессор;

И.П.Шодмонкулов – тарих фанлари номзоди, доцент.

ISBN 978–9943–4478–7–5

© «Fan va texnologiya» нашриёти, 2014.

КИРИШ

Мавзунинг долзарблиги. Мамлакатимизда амалга оширилаётган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ислохотлар бевосита жамият ҳаётига ҳам ўз таъсирини ўтказмоқда. Ижтимоий ҳаётни барқарорлаштириш ва демократлаштириш жараёнида таълим тизимининг ўрни бекиёсдир. Шунинг учун, давлат мустақиллиги эълон қилинган дастлабки кунларданок маънавий ҳаёт соҳаси янги давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири сифатида эътироф этилди. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов: «Ҳаётимизнинг барча соҳаларида амалга оширилаётган кенг қўламли ислохотларимизнинг самарадорлиги аввало халқ маънавиятининг тикланиши, бой тарихий меросимизнинг чуқур ўрганилиши, анъана ва урф-одатларимизнинг сақланиши, маданият ва санъат, фан ва таълим ривожини, энг муҳими, жамият тафаккурининг ўзгариши ва юксалиши билан узвий боғлиқдир»¹, - деб таъкидлайди.

Ўзбекистонда таълим ва маданият ривожини тарихини ўрганиш зарурати Ўзбекистон давлатчилигини тарихининг турли давларида ҳам умуммаданий жараёнлар, ҳам таълим ва маданият соҳаларида давлат сиёсатидаги ижобий силжишларни илмий англашга бўлган талабнинг ошиб бориши билан асосланади. Бунда илмий фикр мантиғи ва диалектикаси тўла асосли равишда тарихий тадқиқотлар натижа ва хулосалари, ўтган йиллар фактик маълумотларининг объективлик даражасини аниқлаш халқимизнинг ёш авлодни таълим-тарбияси борасида ўтмишдаги тарихий тажрибасини ўрганиш заруратини илгари суради.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек: «Тикланиш, миллий ўзликни англаш ва ўзбек халқи миллий гурурининг ўсиши жараёнида тарихий хотира, объектив ва жонажон ўлка, давлат ҳудуди ҳақиқий тарихини тиклаш мутлақ муҳим ўринни эгаллайди»². «Ўз тарихини билмайдиган, кечаги кунини унутган миллатнинг келажаги йўқ. Бу ҳақиқат кишилик тарихида қўл маротаба ўз исботини топган»³. Тарихни ўрганиш, уни келажак авлодга етказиш ва ҳар бир халқни ўз тарихи билан ғурурланиш ва ўтмишга нисбатан ҳурмат ҳақида сўз юритар экан

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: «Маънавият», 2008. – Б. 76-77.

² Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари. – Тошкент: «Ўзбекистон», 1997. – Б. – 134.

³ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: «Маънавият», 2008. – Б. – 4.

давлатимиз раҳбари «Ўзининг тарихий, маданий ва интеллектуал меросини асраб-авайлашга, бойитиш ва кўпайтиришга, шунингдек, униб-ўсиб келаётган ёш авлодни миллий ва умуминсоний кадриятлар руҳида тарбиялашга етарлича эътибор қаратмайдиган, ҳар томонлама уйғун ривожланган, мустақил фикрлайдиган, ўз қараш ва ёндашувиغا, гражданлик позициясига эга бўлган шахсни камол топтиришни ўз олдига мақсад қилиб қўймадиган ҳар қандай давлат ва жамият тарих ва тараққиёт йўлидан четда қолиб кетишга маҳкум эканини биз ўзимизга яхши тасаввур қилиб келганмиз ва яхши тасаввур этамиз»¹, деб таъкидлайди.

Ватанимиз тарихини энг қадимги даврларидан бошлаб таҳлил этиш орқали биз – бугунги авлод вакиллари аجدодларимиз тарихий тараққиётнинг босқичлари ва ҳар бир тарихий даврда халқимиз маънавий ва маданий ривожига назар ташлашимиз мумкин бўлади. Дарҳақиқат, инсон фаолияти турли жабҳаларда: саноат, сиёсат, хўжалик ҳаёт, маданият ва маърифий ҳаёт соҳаларида амалга оширилади. Тарихий ривожланиш қонуниятларидан маълумки, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва сиёсий ҳаётдаги уйғун барқарор ривожланиш жараёнигина маданий ривожланиш ва маънавий юксалиш жараёнларини келтириб чиқаради.

Мамлакатимизни келажакда барқарор тараққиётини кафолати бўлган етук мутахассисларни тайёрлашга бўлган давлат миқёсидаги катта эътибор, ёш авлод тарбиясининг барча жиҳатларига масъулият билан ёндашилаётган даврда халқимиз тарихида мутахассислар тайёрлаш, ёш авлодга таълим-тарбия бериш тарихини ўрганиш, ўтмишнинг илғор тажрибаси, халқимиз вакилларининг таълим-тарбия назарияси борасидаги бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган фикрларини кенг ўрганиш тарих фанининг долзарб мавзуларидан бири бўлиб қолмоқда.

XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида Туркистон ўлкаси Россия империяси мустамлакачилик ҳукмронлиги остида бўлганлиги, империянинг ўлка аҳолисини ғоявий ва маънавий жиҳатдан ўзига тўла қарам қилиш мақсадида рус таълим тизимини шакллантириши, шу билан биргаликда, маҳаллий аҳоли орасида маънавий юксалиш жараёнларининг ривожланиб бориши ҳамда асрлар давомида мавжуд бўлган ўзига хос, туб халқлар турмуши ва

¹ Каримов И.А. Аجدодларимизнинг бебаҳо мероси – абадиятга дахлдор маънавий хазинадир. // 2014. 15-16 май кунлари Самарқандда бўлиб ўтган «Ўрта асрлар шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривождаги роли ва аҳамияти» мавзусидаги халқаро конференциянинг очилиш маросимидаги нутқидан.

ақидалари асосида шаклланиб, кенг халқ оммаси орасида катта маъна ва нуфузга эга бўлган анъанавий таълим муассасалари: мактаб ва мадрасалар фаолият юритаётган эди. Мана шундай мураккаб маънавий жараёнлар кечган даврда таълим тизимини ўрганиш ва ҳаққоний талқин этиш бугунги кундаги тарих муҳим муаммоларидан бири ҳисобланади.

Мазкур мавзу тарихий тараққиётимизнинг турли даврларида ўзига хос талқинга эга бўлган ҳолда тарихчи олимлар томонидан ўрганилиб келинган. Бироқ айнан ўлкадаги рус таълим муассасалари: гимназиялар, касбга йўналтирилган билим юрлари, тил, касб, ихтисослик берувчи турли махсус курслар фаолияти архив материаллари асосида кенг тадқиқ этилмаган. Мазкур монографияда юқорида кўрсатилган жиҳатларда тўхталиб ўтилади ҳамда улар фаолияти ҳақида маълумотлар келтирилади.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Туркистонда рус таълим тизимлари фаолияти тарихига бағишланган тадқиқотлар сони унча кўп бўлмай, мавзуга оид адабиётларни белгиланган илмий концептуал-методологик тамойилларга асосан қуйидаги асосий гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Мустахлак даврида чоп этилган ишлар.
2. Совет даври адабиётлари.
3. Мустақиллик даври тадқиқотлари.
4. Хорижий муаллифлар асарлари.

Биринчи гуруҳга оид адабиётлар XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида рўй берган тарихий жараёнларнинг бевосита иштирокчилари ёки гувоҳлари томонидан ёзилганлиги билан ажралиб туради. Мазкур даврда дастлабки асарлар Туркистонда рус таълим муассасалари фаолияти халқ таълими йўналишида подшо маъмурияти вакиллари бўлган Н.П.Остроумов, Ф.М.Керенский, С.М.Граменицкий, В.П.Наливкинлар¹ томонидан яратилган. Бу тадқиқотларда ўлкада таълим тизими, ўқув муассасалар фаолияти, империя таълим сиёсатига доир бой тарихий фактлар келтирилган. Аммо ушбу муаллифларнинг тадқиқотлари ғоявий мазмунига кўра мустахлак тузум сиёсатига мос эди. Мазкур асарларда рус тили ва

¹Граменицкий С.М. О Ташкенте. Т.В., 1875, №30; Остроумов Н.П. Исторический очерк народного образования в городах и укреплениях Сыр-Дарьинской линии и Туркестанской области до учреждения Туркестанского генерал-губернаторства с 1860 г. по 1867 г. – Ташкент, 1881; Очерк развития народного образования в Туркестанском крае / Сост. Инспектор народных училищ Туркестанского края 1-го района С. Граменицкий. – Ташкент, 1896; Остроумов Н.П. К истории народного образования в Туркестанском крае. Личные воспоминания. – Ташкент, 1895; Граменицкий С.М. К вопросу об иновордческом образовании в России. – Ташкент, 1908.

маданиятини цивилизация тарқатувчилик вазифасига урғу берилган. Россия империяси таълим сиёсати ҳақида ва ўлка ҳаётининг турли жабҳаларига оид маълумотлар рус ҳарбий муаллифлари асарларида¹ ҳам келтирилади.

Туркистонда рус таълим тизимини жорий этиш ва улар фаолиятини ташкил этиш масалаларига бағишланган қозонлик шарқшунос-профессор Н.И.Ильминскийнинг «татарлашув» ва «мусулмонлашув»га қарши ғоялари билан суғорилган² асарларини мавзуга оид маълумотлари Россиянинг ўлкадаги таълим сиёсатини шаклланиши ҳақида тасаввур беради.

Мустамлака даври рус муаллифлари, ва айниқса, рус маъмурияти мансабдорлари томонидан яратилган асарларда чоризмнинг анъанавий таълим муассасаларига нисбатан муносабати, «янги усул» мактабларга нисбатан чекловлар ўрнатиши тўғри, деб баҳолаган.

Совет даврининг айрим муаллифлари Туркистондаги подшо маъмурияти ўлка халқларини руслар билан ассимиляциялашувига ҳаддан ташқари интилишини таъкидлаб, Россия ва Туркистонни нотенг ҳамкорлиги омилига алоҳида эътибор қаратганлар.³

Ушбу даврни дастлабки йилларида В.В.Бартольд, Н.А.Бобровников, И.И.Умняков, А.Шукуров ва В.Билик⁴ каби муаллифлар тарихий жараёнларни баён этиш ва таҳлил этишда маълум жиҳатдан таълим тизимини ҳам ёритиб берган. Хусусан, В.В. Бартольд⁵ ўз асарида ўлка таълим тизими таҳлил этилиб бой фактик материалларга асосланган ҳолда, Туркистон мадраса ва мактабларига Россия, Европа маданияти таъсирини кучайтириш зарурлигини ҳам қайд этган. Лекин у ҳам Туркистонни маданий қолоқлигини бартараф этишда Россиянинг цивилизаторлик ролини

¹ Венюков М.И. Россия и Восток. Собрание географических и политических статей. – СПб., 1877; Яворский И.Л. Средняя Азия. Культурные успехи и задачи в ней России. – Одесса, 1893; Марков Е. Россия в Средней Азии: В 2-х т. Т. 2. – СПб., 1901; Гейер И. Туркестан. С дополнительной статьей «Семиреченская область», сост. А.Л.Кирснером. – 2-е, изд. испр. и доп. автор. – Т.: Типография Туркестанского печатного Дела, 1909; Лыкошин Н.С. Полжизни в Туркестане. Очерки быта туземного населения. – Петроград, 1916.

² Ильминский Н.И. Об образовании инородцев посредством книг, переведенных на родной язык // Православное обозрение. – 1863. – № 3. – С. 136.

³ Сафаров Г. Колониальная революция: опыт Туркестана. – М., 1921; Галузо П.Г. Туркестан – колония (очерки по истории Туркестана от завоевания русскими до революции 1917 года). – М., 1929.

⁴ Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Л., 1927; Шукуров А. Мусулманские школы в Туркестане // Наука и просвещение. – 1922. – №1.-С.31-35; Билик В. Роль конфессиональной школы в жизни Туркестана // Наука и просвещение. – 1922. – №1. – С. 27.

⁵ Қаранг: Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Л., 1927.

илгари сурувчи расмий доктрина таъсиридан ҳоли бўла олмаган.

Мактаб ва мадрасаларни ўлка аҳолиси орасида катта аҳамиятга эга эканлиги, маҳаллий халқлар дини ва таълими уйғунлиги масалалари А.Шукуров, В.Билик мақолаларида ўз аксини топган¹.

Файласуф олим И.И.Мўминов Ўрта Осиёда прогрессив ижтимоий-фалсафий фикрнинг пайдо бўлиши ва ривожланишини ёритиш орқали Аҳмад Дониш, Фурқат, Муқимий, Ҳамза, Айний каби маърифатпарварлар ижодини таҳлил этиш билан бирга XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида фаолият юритган мадрасалар фаолиятини танқид қилган.²

Т.Н.Қориниёзовнинг³ монографиясида ҳам қисман совет давригача бўлган Ўзбекистон маданияти тарихи ёритилиб, миллий маориф тизимининг асосий бўғини бўлган мактаб ва мадрасалар фаолиятига баҳо беришда совет мафқураси нуқтаи назаридан ёндашув кузатилади.

Юқорида қайд этилган муаллифларнинг асарларида келтирилган маълумотлар, дарҳақиқат ўрганилаётган даврда Туркистонда фаолият юритган мактаб ва мадрасалар мавқеи тушиб кетганлигидан далолат беради. Шу билан бирга, мазкур тадқиқотларда ҳукмрон мафкура тазийқи остида муаммога бир ёқлама ёндашган ҳолда рус ҳукуматининг анъанавий таълим тизимига қарши олиб борган сиёсати ёритиб берилмаган.

XX аср 60-80 йилларига келиб, Туркистон ўлкаси таълим тизими тарихини ўрганишга катта эътибор қаратилди. Олиб борилган тадқиқотларнинг манбавий асослари бойитилиб, илмий муомалага кенг қамровли архив хужжатлари киритилган.

Хусусан, К.Е.Бендриковнинг монографиясида мустамлака Туркистондаги мусулмон халқ маорифи тарихи кенг ёритилган. Жумладан, асарда генерал К.П.Кауфман ўлкамизда ҳукмронлиги даврида мусулмон мактабларини инкор этиш ва камситиш сиёсати, Туркистон Ўқув ишлари бошқармаси ташкил этилгандан сўнг империя қўллагунга қадар таълимда И.И.Ильминскийнинг миссонерлик усули тарафдорлари ва К.П.Кауфман илгари сурган

¹ Шукуров А. Мусулманские школы в Туркестане // Наука и просвещение. – 1922. – №1 – С. 31-35; Билик В. Роль конфессиональной школы в жизни Туркестана // Наука и просвещение. – 1922. – №1 – С. 27.

² Муминов И.М. Из истории развития общественно-философской мысли в Узбекистане конца XIX и начала XX вв. – Ташкент: Узгосиздат, 1957.

³ Кары-Ниязов Т.Н. Очерки истории культуры Советского Узбекистана / Избранные труды. В 8-и Т. – Ташкент: Фан, 1967, Т. 5.

таълимга динни аралаштирмаслик фикри тарафдорлари ўртасида доимий кураш, анъанавий мусулмон, рус ва рус-тузем мактаблари атрофлича, ўрта ва касбий билим юртлари сони, ўқув дастурлари, таълим сиёсати қисман таҳлил этилган.¹ Муаллиф совет мафкуравий тамойилларидан чекинмаган ҳолда жадидлар фаолиятини танқид қилиб, уларни «буржуа миллатчилари», «пантуркизм» ва «панисломизм» ғояси тарафдорлари деб эътироф этган. Бироқ мазкур тадқиқотда Д.О.Айтмамбетов² ўз тадқиқотларида Туркистоннинг бир қисми, хусусан, ҳозирги Қирғизистон ҳудудларида фаолият юритган мактаб, мадраса ва янги усул мактабларида берилган таълим ва тарбия масалаларини ёритиш билан бирга рус, рус-тузем мактаблари ва гимназиялар фаолиятини ҳам тадқиқ этган. Муаллиф Россия империяси таълим ислоҳотининг мустамлакачилик хусусиятини қоралаш билан бирга рус таълими, рус маданиятининг «цивилизаторлик миссия» сени ижобий характерлайди.

А.П.Савицкий Й.Абдуллаевлар³нинг тадқиқотлари ҳам мавзуни ўрганишда алоҳида эътиборга лойиқ. Улар тадқиқотларида мадраса, мактаб, масжидлар ва бошқа диний ташкилотлардан тортиб олинган вақф ерлари, мусулмон мактабларидаги ўқувчилар сони, мадраса мударрислари штатлари, бошланғич мактабларда ўқиш ва ёзувни ўргатиш, она тилини ўқитиш ҳамда мадраса ва қорихоналар тўғрисида умумий маълумотлар келтирилган.

Туркистонда халқ маорифи тарихи яна бир қатор тадқиқотчиларнинг асар ва мақолаларида ҳам ёритиб берилган. Хусусан, З.М.Миртурсунов рус мактаби ва рус педагогларининг Фарғона вилоятида рус-тузем мактаблари ривожига таъсири масаласини таҳлил этган бўлса, Ж.Урумбаев⁴ Сирдарё вилояти Амударё бўлими ҳудудида жорий этилган мактаблар тизимини

¹ Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1917). – М.: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1960.

² Айтмамбетов Д.О. Дореволюционные школы Киргизии. – Фрунзе, 1967.

³ Савицкий А.П. Некоторые данные об исламских учреждениях и политика царских властей в Туркестане. – Т.: АН Уз ССР, 1956; Унинг ўзи. Поземельный вопрос в Туркестане. – Т.: САГУ, 1963; Унинг ўзи. Саттархан Абдулгaffаров – просветитель и демократ. – Т., 1965; Абдуллаев Й. Эски мактабларда хат-савод ўргатиш. – Т.: Ўрта ва олий мактаб, 1960.

⁴ Миртурсунов З.Ф. К истории школ Ферганской долины конца XIX – начала XX в. «ученые записки Наманганского Педагогического Института». Вып. 2. Наманган, 1957; Билялов Г.М. Развитие народного образования в Хорезме. Т. Уқитувчи. 1969; Абдуллаев Й. Эски ўзбек мактабларида хат-савод ўргатиш. Т., 1960.

⁵ Урумбаев Ж. Очерки по истории народного образования и школы Каракалпакии. Нукус. 1958. с. 75.

ёритиб берган.

В.Т.Кочаров¹ Туркистонда мустамлака даврида Ўзбекистонда рус-тузем мактаблари ва гимназиялар ташкил этилиши, улардаги таълим дастурлари ва тарбия, ўқувчи ва ўқитувчилар сони ҳамда мазкур муассасаларда фаолият юритган педагоглар фаолиятига атрофлича тўхталган.

Тадқиқотчи Ш.Исмаилов² мактаб ва мадрасалар фаолиятига тўхталиб, улар тарихини ёритишда архив материалларидан фойдаланган. Муаллиф рус-тузем ва янги усул мактаблари фаолиятини ҳам ёритиб бериш билан бирга анъанавий таълим муассасаларининг ўлка халқлари маънавий-маданий ҳаётида катта аҳамият касб этганлигини асослаб берган. Бироқ тадқиқотда ўша даврда империя маҳкамалари томонидан ташкил этилган ўрта ва касбий таълим муассасалар фаолияти, улар бошқарув тизими масалалари деярли ёритилмаган.

XX аср 80- йиллари – «қайта қуриш» даври тадқиқотларида муаммога янгича ёндашув, шаклланганлигини кузатиш мумкин. Бу хусусиятлар Р.Раҳимов, П.Г.Ким, Х.Н.Бобобеков, М.Ҳасанов, З.П.Кондратенко, Н.Йўлдошев, М.Шарифходжаевлар тадқиқотларига хос.³

Профессор П.Г.Ким биринчилардан бўлиб, мадраса ва мактабларни ўзбек халқи маънавий-маданий ҳаётидаги ўрнини аниқлашда янгича ижобий қараш, тарихий ҳақиқатни тиклаш масаласини кўтарган бўлса, Х.Н.Бобобеков маҳаллий аҳоли азалдан илм-маърифатли бўлганлиги, бунда мадраса ва мактаблар аҳамияти катта бўлганлигини таъкидлайди. М.Ҳасановнинг мақоласида Туркистон мадраса ва мактаблари фаолиятига оид янги маълумотлар келтирилган.

М.Шарифхўжаев Ўрта Осиёда анъанавий таълимни умумий тараққиётини ёритиб, ўлкада рус ва рус-тузем мактабларини ташкил этишда Россия империясининг мустамлакачилик сиёсати

¹ Кочаров В.Т. Из истории организации и развития народного образования в дореволюционном Узбекистане (1865-1917 гг.). Т., 1966.

² Исмаилов Ш. Народное образование в Узбекистане в конце XIX – начале XX в.: Дисс... канд. ист. наук. Т., 1981.

³ Рахимов Р. Традиционное начальное школьное обучение детей у народов Средней Азии (конец XIX – начало XX вв.) / Сборник музея антропологии и этнографии. Вып. 43. Памятники традиционно-бытовой культуры народов Средней Азии, Казахстана и Кавказа. – Л., 1989. – С. 109-132; Ким П.Г. Уйдирма ва ҳақиқат // Ўзбекистон алабети ва санъати. – 1989, – 29 октябр; Йўлдошев Н. Маърифат фидойилари // Гулистон. – 1991. – №4 – С. 20-21.; Кондратенко З.П. Туркистонда халқ таълимининг XIX аср охири – XX аср бошларидаги аҳоли ҳақида // Ўзбекистонда ижтимоий фаоллар. – 1991. №3. – Б. 39.

мохиятига қисқача тўхталиб ўтган.¹ Совет даврида мустамлака Туркистонда маориф тизими тарихига бағишланган тадқиқотлар кўплаб яратилган бўлса-да, улар ўз мазмун-мохиятига кўра қуйидаги умумий хусусиятга эга бўлган: 1) муаллифлар ўлка анъанавий таълим тизимини салбий баҳолаш орқали, Россия империясининг маориф соҳасида олиб борган сиёсатини «прогрессив» аҳамиятини очиб беришга ҳаракат қилган; 2) архив ва бир қатор бошқа турдаги манбаларни нотўғри талқин этиш орқали туб аҳолининг аксариятини «саводсиз» бўлган деб баҳолашган. Маҳаллий маърифатпарварларнинг фаолияти бир ёқлама, қораланиб ёритиб берилган.

Учинчи гуруҳ, яъни мустақиллик йилларида яратилган тадқиқотлар янгича методологик услубда ёзилган бўлиб, улар олдингилардан мохиятан фаркланади. Бир қатор маҳаллий тадқиқотчилар томонидан XIX аср охири – XX аср бошлари Туркистондаги сиёсий, ижтимоий-маърифий ҳаёт ёритилиб, уларда таълим муассасалари фаолияти, халқ таълими аҳоли, империя ҳукуматининг таълим сиёсатини айрим жиҳатлари тадқиқ этилган.

Мустақиллик йилларида Россия империясининг Туркистондаги мустамлакачилик сиёсати масалаларини чуқур таҳлиliga бағишланган тадқиқотлар амалга оширилди.² Н.А.Абдурахимова, Й.Й.Турсунов, М.А.Карлибоев, Г.И.Юлдашева, А.Худойкулов, Б.Расулов, Г.Солижонова, М.Р.Жабборов, А.Э.Курахмедов, Н.И.Алимова, Г.Р.Асатоваларнинг³ тадқиқотларида Туркистон ўлкаси таълим муассасалари фаолияти таҳлили ва аҳоли савадхонлиги, чор ҳукуматини мактаб ва мадрасаларга муносабати, уларнинг ижтимоий аҳамияти, таълим-тарбиянинг этномаданий

¹ Шарифходжаев М. Ўрта Осиёда педагогик фикр ва таълимнинг ривожланиши тарихидан // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – 1991. – №8. – С. 20-23 и др.

² Абдурахимова Н.А. Колониальная система власти в Туркестане во второй половине XIX – начале XX вв. Автореферат диссертации доктора ист. наук. Ташкент, 1994; Садыхов Х.Д. Колониальная политика царизма в Туркестане и борьба за национальную независимость в начале XX в. Автореферат диссертации доктора ист. наук. Ташкент, 1994; Абдурахимова Н.А., Рустамова Г. Колониальная система власти в Туркестане во второй половине XIX – в первой четверти XX в. Ташкент, 1999.

³ Турсунов Й.Й. Ўзбекистон маорифчиларининг истиклолчилик йўлидаги кураш тарихидан (1917 – 1930 йй.) тарих фанлар док.дисс. –Т., 1995; Худайкулов А. Просветительская деятельность джадидов Туркестана (конец XIX – начала XX вв.). Автореф. Канд.дисс. Т., 1995; Карлыбаев М.А. История народного образования в Каракалпакии в XIX – начале XX веков: Дисс., канд. Ист. Наук. – Нукус, 1995; Расулов Б.М. Ўзбекистондаги мусулмон мактаб ва мадрасалари тарихидан (XIX аср охири – XX аср 20 йиллари). Тар.ф.н. дисс. Андижон, 1996; Алимова Н.И. Политика царской России в Туркестане в области национальной культуры (1867-1917 гг.). Канд. дисс. на соискан. учен. степ. Т., 2004; Асатова Г.Р. Языковая политика в Узбекистане в XX веке: суть, последствия и уроки. Дисс. канд. ист. наук. Т. 2004. – 204 с.

хусусиятлари ўз аксини топган. Н.И.Алимованинг номзодлик диссертациясида чор ҳукуматининг Туркистон миллий халқ маорифи ривожланишига қарши олиб борган сиёсати уларга қарши олиб борган рус маъмурий чоратдбирлари очиб берилган. Шу билан бирга, жадид мактабларининг ижтимоий ва маданий аҳамияти, ўқитиш усулларини ёритиш орқали муаллиф, Россия империясининг миллий маданият соҳасида сиёсатини танқид қилган. Тадқиқотчи ўз хулосаларида Россия империясини маҳаллий таълим муассасаларини йўқ қилишни режалаштирганлиги ҳақида фикрни ўртага ташлаган.

Ф.Исҳоқов ва Ш.Ғафоровлар¹ ўз тадқиқотларида бир қатор маълумотларни таҳлили орқали маҳаллий аҳоли вакиллари саводсизлиги ҳақидаги совет олимлари фикрларини асоссизлигини кўрсатиб, империянинг таълим сиёсати моҳиятини очиб берган.

Ж.Исмоилова² ўз асарида XIX аср охири – XX аср бошлари Тошкент шаҳридаги рус, рус-тузем ва мусулмон таълим муассасалари фаолияти ёритилган бўлиб, унда шаҳар аҳолисининг маънавий-маданий ҳаёти, санъат ривож, илмий жамиятлар ташкил этилиши, маънавий-маърифий муассасалар фаолияти ҳақида маълумотлар келтирган.

Ўқув жараёнини ташкил этиш, мактаб ва мадрасаларда ўқув дастури, ўлка таълим муассасаларида ўқитиш усуллари ҳақидаги бир қанча илмий мулоҳазалар Ф.Эргашев, И.Акрамов, Т.Ризабоевлар мақолаларида акс эттирилган.

Миллий маърифатпарварлар фаолиятига бағишланган Б.Қосимов, С.Холбоев, О.Шарофиддинов, З.Ахророва, С.Аҳмад, М.Бозоровалар тадқиқотлари³ ҳам мавзунинг ўрганилишида муҳим аҳамият касб этади. Уларда миллий зиёлиларни XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистон халқи маданиятини юксалишидаги роли очиб берилган.

Ундан ташқари, истиқлол даври бир қатор нашр ва

¹ Исҳоқов Ф. Национальная политика царизма в Туркестане (1867-1917). Т.: 1997; Ғафоров Ш.С. Чор истибдоди даврида Туркистондаги таълим тизими. – Самарқанд: СамДУ, 2001. – 126 б.

² Исмаилова Ж. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Тошкентнинг «Янги шаҳар» қисми тарихи. Т., 2004.

³ Қосимов Б. Жадидчилик // Ўзбек тили ва адабиёти. 1990. – 4; Холбоев С. Мунаввар қори // Фан ва турмуш. 1991; - №4; Шарофиддинов О. Истиқлол фидойилари. –Т.: Шарқ, 1993; Ахророва З. Дунё иморатларининг энг муқаддаси Махмудхўжа Бехбудий маориф хусусида // Мактабгача тарбия. 1994. - №5-6; Аҳмад С. Мунавварқори Абдурашидхононинг миллий истиқлол ҳаракатидаги ўрни ва роли // Ўзбекистон тарихи. 2000. - №4; Бозорова М. Илм – жадидлар байроғи // Мулоқот. 2005. - №4.

тадқиқотларида Туркистон халқлари маърифий-маданий тараққиётида прогрессив аҳамият касб этган маҳаллий зиёлиларнинг маърифатпарварлик ҳаракати объектив ёритиб берилган¹. Охириги 10 йил ичида МДХ давлатлари тадқиқотчилари томонидан ҳам Россия империяси тарихини ёритувчи бир қатор дарслик, ўқув қўлланмалар, махсус монография чоп этилган ва тадқиқотлар амалга оширилган. Уларда империя ҳукуматининг ҳам таълим тизимини ислоҳ қилишга оид маълумотлар келтирилган. Туркистонда XIX аср охири – XX аср бошларида халқ таълими масалалари тадқиқотчиларнинг россия империясининг умумий тарихи контекстида тадқиқ этилган². Жумладан, регионал-империя муаммолари билан шуғулланувчи қатор россиялик муаллифлардан С.И.Каспэ, А.В.Ремнёв, А.Ю.Бахтурина, Д.Ю.Араповлар ва бошқаларнинг³ илмий изланишларини қайд этиш мумкин. Муаллифлар томонидан келтирилган айрим фикрлар, муаммога юзаки ёндашув, баён этилган фактларни таҳлилисиз, қўрама характерга эгалигига қарамасдан мазкур тадқиқотларда Туркистонда Россия империяси ҳукумати томонидан амалга оширилган таълим соҳасидаги тадбирларнинг империалистик моҳияти объектив таҳлил этилган.

¹ Жадидчилик: ислоҳот, янгилаш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш (Туркистон ва Бухоро жадидчилиги тарихига янги чизгилар). Даврий тўплам №1. – Т.: Университет, 1999; Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммоларига янги чизгилар. Даврий тўплам №2. – Т.: Шарқ, 1999; Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. – Т.: Шарқ, 2000; Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида (Тузувчилар Содиқов Х., Шамсуддинов Р., Равшанов П., Усмонов Қ.). – Т.: Шарқ, 2000; Тарих шохидлиги ва сабоқлари: чоризм ва совет мустамлакачилиги даврида Ўзбекистон миллий бойликларини ўзлаштирилиши. – Т.: Шарқ, 2001; Мунавваркори Абдурашидхонов: Хотираларимдан (жадидчилик тарихидан давқалар). Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи: С.Холбоев. – Т.: Шарқ, 2001; Ўзбекистон тарихи / Р.Муртазаева ум. тах. ос. – Т.: Янги аср авлоди, 2003; Дўстқораев Б. Ўзбекистон журналистикаси тарихи. Тошкент: Ф.Ғуллом, 2009.

² История России XIX – начала XX века. Учебник. Москва, «Проспект», 2006; Очерки истории и педагогической мысли народов СССР (конец XIX – начало XX в.). / Отв. ред. Э.Д.Днепров. М., 1991.

³ Дякин В.С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX в.) // Вопросы истории. – 1995. – № 9; Тебиев Б.К. На рубеже веков. Правительственная политика в области образования и общественно – педагогическое движение в России к XIX – началу XX в. Москва: Интеллект, 1996; Дамешек А.Л. Окраинная политика России во второй половине XIX в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Иркутск, 1998; Каспэ С.И. Империя и модернизация. Общая модель и российская специфика. – М., 2001. Арапов Д.Ю. Система государственного регулирования ислама в Российской империи (последняя четверть XVIII – начало XX в.). – М., 2004; Бахтурина А.Ю. Окраины Российской империи: государственной управление и национальная политика в годы первой мировой войны (1914-1917 гг.). Москва, 2004; Дубровская Т.А. Формирование и развитие системы профессионального образования в России (XIX – начало XX в.). Автор. дисс. докт. ист. наук. М. 2004; Сумарокова О.Л. История Российского образования в Киргизии и роль в нем русского языка (1860-е – 1917 гг.). Автореф. канд. дисс. Бишкек, 2009.

Г.М.Храпченков ва В.Г.Храпченковлар¹ Туркистон генерал-губернаторлигининг Еттисув ва Сирдарё вилоятлари таркибида бўлган ҳозирги Қозоғистон ерларида халқ таълими, педагогик қарашларини ўрганиб рус педагоглари қарашларини таълим ривожига ролини юқори баҳолайди.

Хулоса қилиб айтганда, XIX аср охири — XX аср бошлари Ўрта Осиё халқлари ҳаётининг ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий масалалари тадқиқига бағишланган адабиётларда тадқиқот мавзуси тўлиқ қамраб олинмаган. Ваҳоланки, тадқиқ этилаётган даврда Туркистонда содир бўлган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий ўзгаришлар ўлка халқлари ҳаётида чуқур из қолдирган. Шунинг учун ҳам, империализм ҳукмронлиги даврида халқ таълими соҳасидаги ислоҳотлар тарихини ўрганиш муаммоси, бугун мамлакатимизда миллий ўзликни англаш, маънавиятни юксалтириш ва тарихий объективизмга катта эътибор қаратилаётган бир даврда таълим тизими ислоҳоти тарихини ўрганиш долзарб мавзулардан бири ҳисобланади.

Қолаверса, Туркистон генерал-губернаторлиги таркибида бўлган Еттисув, Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Каспийorti вилоятлари ягона қонун, тартиблар асосида бошқарилган ва мазкур маъмурий бирликлар ҳудудида истиқомат қилувчи халқлар кўп жиҳатлама бир-бирига асрий анъана, урф-одат ва турмуш тарзи билан боғлиқ эди. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда, бугунги глобаллашув, ҳамкорлик, миллатлараро тотувлик масалалари минтақа жамиятларининг долзарб соҳаларидан бири бўлиб турган бир даврда ушбу ҳудудларда истиқомат қилиб турган халқларнинг яқин ўтмишдаги умумий тарихи, маданияти ва маънавий қадриятларини тадқиқ этиш ва ижобий жиҳатларини намоён этиш Ватанимиз тарихчилари олдида турган муаммолардан бири саналади. Мазкур жиҳатдан танланган тадқиқот мавзуси долзарбдир.

ТУРКИСТОНДА ТАЪЛИМ ТИЗИМИ РИВОЖИ ХУСУСИЯТЛАРИ

Ватанимиз ҳудудида таълимнинг вужудга келиши, энг аввало, ёзма адабиёт билан боғлиқ. Бундан 2700 аввал яратилган «Авесто»да ҳам таълим-тарбия масалаларига алоҳида эътибор

¹ Храпченков Г.М., Храпченков В.Г. История школы и педагогической мысли Казахстана. (Учебное пособие). Алматы, 1998.

қаратилган. «Авесто»да болалар тарбияси ва таълими маълум даражада аниқ тизим ва мақсадга йўналтирилган бўлиб, диний, ахлоқий ва жисмоний тарбия, ўқиш ва ёзишга ўргатиш уларнинг асосини ташкил этган.

Юртимиз таълим тизимини шакллантиришда суғд маданияти ва суғд ёзувининг таъсири катта бўлган. Бу ёзув асосидаги ёзма ёдгорликлар, тарихий, қисман бадиий асарлар юз йиллар давомида Туркистон халқларининг маданияти, саводхонлигини оширишда муҳим ўрин эгаллаган.

Милоднинг 8 асригача бизнинг тушунчамиздаги мактаблар, асосан, санскрит, юнон, ўрхун-енисей, ўрхун-энасой ёзувларига асосланган алифболар асосида фаолият кўрсатиб келган. VIII асрдан бошлаб Мовароуннаҳр араб халифалиги томонидан истило этилгач, ислом динининг кириб келиши, масжидларнинг вужудга келиши билан уларнинг қошида ташкил этилган мактабларда болаларга билим ва савод ўргатила бошланган.

Маънакатимиз ҳудудида кейинги даврлардаги маданий тараққиёт ва маънавий юксалмиш ислом дини билан чамбарчас боғлиқ ҳолда кечган. Маълумки, ислом оламида ҳам таълим ва тарбия тизимига дастлаб катта эътибор билан қаралган. Мусулмончилик қарор топганидан сўнг араб давлатларида таълимнинг икки босқичли тизими юзага келади: мактаб ва мадраса. Мактаб Арабистонда VII–VIII асрларда пайдо бўлган. IX–X асрларга келиб, Ўрта Осиё ва Волга бўйи ўлкаларига ҳам тарқалади. Туркистондаги мактабларнинг аксарияти масжидлар, мазорлар ёнидаги биноларда ёки хусусий кишилар ҳовлиларида бўлган. Масжид имоми ёки мадрасани хатм қилган кишилар мактабдорлик қилишган. Мактабларда ўғил болаларни домла ўқитган. Қиз болаларни ўз уйида ўқитган аёлларни отинойи, отинбиби, бибиҳалифа, бибиотин каби номлар билан аташган. Мактабда ўқитишнинг расмий дастури бўлган эмас. Шундай бўлса-да, одатда ислом дини асослари ўқитилган, ёзув ва арифметикадан сабоқ берилган. Ўқиш жараёни араб ҳарфи ва сўзларини, сўнгра Қуръонни араб тилида ўқиш ва ёдлашдан иборат бўлган. Ўқувчи араб ҳарфларининг номини ҳамда ёзилишини ўрганиш учун кўп вақт меҳнат қилган. Ўқувчилар араб ҳарфларини ўрганиб олгандан кейингина Қуръоннинг айрим сураларини ўқиб тугатган ўқувчилар уни тўлиқ ёд олишга киришган. Ўқувчилар Қуръонни ўқиб бўлганларидан сўнг бошқа диний китобларни ўқишга ўтганлар.

Мақтабни тугатган баъзи ўқувчилар мадрасада ўқишни эдавом эттирганлар¹. Умуман олганда, мактабда касб ёки хунар ўргатилмаган, ҳаётда асқотадиган бошқа амалий фаолият учун тайёрлаш мақсади қўйилмаган. Ўқишни битирганлик тўғрисида бирон-бир расмий ҳужжат ҳам берилмаган. Мақтаб, асосан, таълимнинг 2-босқичи бўлган мадрасага кириш учун тайёрлаган. Демак, ислом мамлакатларида мактабнинг асосий вазифаси ислом асослари ва бошқа илм ёки фандан бошланғич маълумотлар бериш бўлган. Шарқшунос В.Наливкин мактабда ўқитиладиган фанларни аниқроқ баён этган. Унинг ёзишича, мактабда ўқитиш араб ҳарфларини ёдлашдан бошланган, сўнги «Ҳафтияк»ка ўтилган. Кейинги босқичда форс тилида ёзилган «Чор китоб» ўқитилган. Унда шариат асослари баён қилинган. «Чор китоб»ни хатм этган ўқувчи Хўжа Ҳофиз, Бедил, Фузулий, Сўфи Оллоёр ва бошқаларнинг шеърларини ёд олган. Бу шеърлар форс ҳамда туркий тилларда ёзилган².

Мақтабда ўқитиладиган илм ва фанлар бўйича методик йўл-йўриқлар бўлмаган. Ҳар бир домла буларни ўзича, тўғрироғи, анъанага кирган тизимда ўқитган.

Сўнги ва олий босқич мадраса ҳисобланган. Мадраса ҳам мактаб сингари VII–VIII асрларда арабларда ўрта ва олий ўқув юрти сифатида пайдо бўлган. Унда уламолар, мактабдорлар, яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида эса давлат амалдорлари ҳам тайёрланган. Мадрасалар учун Ўрта Осиёда X–XIII асрларда маҳсус бинолар қурилган. Мадрасалар, одатда, хонлар, катта мол-мулк эгалари, давлатманд кишилар томонидан қурдирилган. Мадраса қурдирганлар унинг сарф-харажати учун вақф ажратганлар. Мадрасаларда ўқиш одатда октябрь ойида бошланиб, апрелда тугаган. Машғулотлар учун аниқ вақт белгиланмаган. Мадрасада таълим уч босқичда: бошланғич (адно), ўрта (авсат) ва юқори (аъло) гуруҳларида олиб борилган. Ўрта Осиё мадрасаларида араб ва форс тилларида ёзилган китоблар ўрганилган. Дастлаб форс тилида ёзилган «Аввали илм» китоби ўқитилган; кейин араб тили грамматикаси, шариат ақидалари, мантиқ илми ўргатилган. Шунингдек, тиббиёт, аруз илми, фалсафа, жўғрофия ва бошқа фанлар ўқитилган. Мадрасанинг ҳар бир босқичида ўқиш

¹ ЎзСЭ, 13-жилд, 284-бет.

² Наливкин В. Школа у туземцев Средней Азии. «Туркестанские ведомости», 8 августа 1889 г.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
Туркистонда таълим тизими ривож хусусиятлари.....	13
XIX аср ўрталарида Ўрта Осиё анъанавий таълим тизими хусусиятлари.....	20
Россия империясининг Туркистондаги анъанавий таълим тизимига муносабати.....	38
Таълим соҳасида Туркистонда янги турдаги марказий ва маҳаллий таълим бошқарувининг жорий этилиши.....	59
Бошланғич рус ва рус-тузем мактабларининг ташкил этилиши ва фаолияти.....	79
Рус таълим тизими тарғиботида гимназияларнинг ўрни.....	101
Касбга йўналтирилган ўрта махсус билим юртлири фаолияти.....	122
Хулоса.....	140
Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар.....	148
Иловалар.....	160